

Karjalais-suomalaisen tietäjän luonnon nostatus ja henkipossessio kognitiivisten ominaisuuksien näkökulmasta

Siria Kohonen

Nouseppa luontoni loasta,
Haltijani haon alta,
Keralleni keikkumaan,
Kanssani kavehtimaan!¹

Karjalais-suomalaisessa tietäjätraditiossa luonnon nostatus eli tietäjän haltioituminen on ollut tyypillinen osa loitsuperformanssia. Tietäjät olivat yhteisön perinteisiä rituaaliasiantuntijoita aina 1900-luvun alulle saakka, ja heidän puoliammatilliseen toimeensa kuului muun muassa parantamista, elinkeinojen harjoittamisen turvaamista sekä seremoniamestarina toimimista. Näitä toimia tietäjät suorittivat perinteisten rituaalien avulla, ja yksi oleellisista asioista näissä rituaaleissa olivat loitsut eli suullisesti esitetyt mahtisanat, joiden ajateltiin vaikuttavan ympäröivään maailmaan sekä tuonpuoleiseen. Monen loitsun esittäminen vaati tietäjän ”luonnon” tai toiselta nimeltään ”haltijan” nostatusta, ”haltioitumista”, eli eräänlaista tietäjän oman mahtivoiman aktivoimista. (Esim. Siikala 1992.)

Termit ”luonnon nostatus” ja ”haltioituminen” viittaavat ekstaattisen rituaalitalan saavuttamiseen, ja toisinaan samaa ilmiötä kuvataan intoutumisena tai vihastumisena. 1800-luvun ja 1900-luvun alun kuvauksissa haltioituneen, luontonsa nostaneen loitsijan on kerrottu olevan hurjistuneessa, transsinomaisessa mutta kuitenkin tietoisessa tilassa, ja tässä tilanteessa hän on lukenut loitsua ja tehnyt mahdollisesti muita loitsuperformanssiin kuuluvia osia, joita on saattanut olla esimerkiksi potilaan vastominen saunassa (ks. esim. Siikala 1992, 206–208).

Tietäjän haltioitumista ja luonnon nostatusta on tutkimuksessa kuvailtu motoriseksi transsitilaksi, joka eroaa sellaisesta transsitilasta, jossa rituaaliasiantuntija on menettänyt tajuntansa (esim. Siikala 1992, 208–209; Frog 2019, 248–259). Folkloristi Anna-Leena Siikala on verrannut mielenkiintoisesti tietäjän haltioitumista ja itä- ja keskisiperialaisten šamaanien possessiotransseja, jotka ovat myös eräänlaisia motorisia transseja. Siikala esittää, että karjalais-suomalaisten 1800-luvun ja 1900-luvun alun tietäjien haltioitunut käyttäytyminen muistuttaa monin paikoin itä- ja keskisiperialaisten šamaanien käyttäytymistä erilaisten

1 SKVR VII 2973.

henkiolentojen possessoidessa eli vallatessa näiden kehoja. Yhteistä on esimerkiksi hurjistunut liikkuminen ja äänenkäyttö. (Siikala 1992, 208–209.)

Siikalan vertailu korostaa hänen tulkintaansa siitä, että karjalais-suomalaisissa tavoissa käsittää ihmisen luonto tai haltija olisi mukana viitteitä varhaisina vuosisatoina vallinneista šamanistisista käsityksistä, joiden mukaan ihmisen luonto olisi jonkinlainen henki, vaikkakin termien ”luonto” ja ”haltija” merkitykset ovat myös ajan saatossa muuttuneet (Siikala 1992, 208–223). Kuitenkin esimerkiksi etnologi Laura Starkin mukaan 1800-luvun kansanomaisen käsitys ihmisen luonnosta viittaisi ennemminkin ihmisen voimaan tai olemukseen (Stark 2006, 262–266). Myös Siikala huomioi ihmisen luonnon olemukseen viittaavat kuvaukset (esim. Siikala 1992, 218), mutta vertauksessa Siperian šamanistisiin rituaalitekniikoihin hän ei erittele eksplisiittisesti tai yksiselitteisesti, minkälaisena hän pitää sitä luontoa, jonka nostatus muistuttaa siperialaista possessorituaalia. Siikalan vertailu jää käyttäytymisen tarkastelun tasolle.

Tässä artikkelissa käytän inspiraationa Siikalan esittämää vertailua karjalais-suomalaisen luonnon nostatuksen ja siperialaisen šamanismin välillä. Tavoitteenani on eritellä Siikalaa tarkemmin, minkälainen luonnon tai haltijan käsitys luonnon nostatuksen kuvauksissa esiintyy, ja miten tämä on suhteessa ajatukseen ihmisen kehon possessoivasta hengestä. En kuitenkaan jatka pidemmälle vertailuja siperialaisten rituaalitekniikoiden ja karjalais-suomalaisen loitsuperinteen välillä. Huomioin sen, että eri rituaalitekniikat ovat muodostuneet eri kulttuureissa omalakisine tapoineen, vaikka kulttuurista vuorovaikutusta olisikin tapahtunut. Sen sijaan olen kiinnostunut vertaamaan luonnon nostatusta yleisempiin, kulttuurienvälisiin tapoihin tulkita henkipossessioilmiöitä.

Antropologisessa tutkimuksessa henkipossessiota on määritelty eri tavoin. Antropologi Erika Bourguignon on esittänyt, että eri kulttuureissa henkipossessioilmiöinä pidetään joko sellaista possessiota, jossa erillisen persoonan, sielun tai hengen ajatellaan syrjäyttävän ihmisen oman persoonan, tai possesiotransseja, joissa henkilön tietoisuuden tila muuttuu (esim. Bourguignon 1976). Määritelmä on saanut paljon huomiota, mutta sitä on myös kritisoitu turhan yksinkertaistavaksi. Antropologi Emma Cohen on puolestaan tarkastellut henkipossessiota ihmismielen kognitiivisten ominaisuuksien eli mielen tiedonkäsittelyominaisuuksien näkökulmasta (ks. Cohen 2007; 2008). Cohen esittää, että tulkinta toisen ihmisen possessoitumisesta vaatii sitä, että tulkitsijoiden mielissä aktivoituu tiettyjä kognitiivisia ominaisuuksia (Cohen 2008). Tässä artikkelissa hyödynnän tätä Cohenin näkökulmaa henkipossessioon ja sen tulkintatapoihin. Cohenin kognitiivisiin ominaisuuksiin perustuva teoreettinen muotoilu mahdollistaa myös sen, että voin verrata karjalais-suomalaista tietäjän luonnon nostatusta ihmisten universaaleihin ajattelutapoihin enkä tietyissä kulttuureissa esiintyviin henkipossession muotoihin.

Tutkimuskysymykseni ovat seuraavat: 1) Miten ihmisen ja erityisesti tietäjän luontoa tai haltijaa kuvataan 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa erityisesti näiden nostatuksesta kertovassa kansanomaisessa kertomusaineistossa? 2) Millä tavoin ne kognitiiviset ominaisuudet, joita Cohen liittää henkipossessioilmiöiden tulkintoihin, mahdollisesti ilmenevät luonnon ja sen nostatuksen kuvauksista ja millä tavoin luonnon nostatus vertautuu ihmisten kognitiiviseen tapaan tulkita henkipossessioilmiöitä?

Cohenin teoriaan nojaaminen liittyy tutkimukseni folkloristiikan lisäksi kognitiivisen uskontotieteen tutkimuskenttään. Kognitiivisessa uskontotieteessä on perinteisesti oltu kiinnostuneita siitä, millä tavoin ihmisen ominaisuudet vaikuttavat uskonnollisten ilmiöiden muotoihin (ks. esim. White 2021). Erityisesti huomiota on kiinnitetty ihmisten tiedostamattomiin ajatteluprosesseihin ja niiden vaikutukseen, ja myös Cohenin teoreettiset muotoilut painottavat näitä. Näin ollen en rajaa analyysiäni siihen, tulkitanko luonnon nostatus ja haltioituminen vain eksplisiittisesti henkipossession kaltaiseksi tilaksi, vaan lisäksi kiinnitän huomioni siihen, millä tavalla aineistossa esiintyy mahdollisia viitteitä myös tiedostamattomista ajatteluprosesseista, jotka liittyvät henkipossessioilmiöiden tulkintoihin.

Artikkelin alussa esittelen tämänhetkistä tutkimuksen käsitystä siitä, mitä luonto, haltija ja näiden nostatus ovat ja minkälaisia merkityksiä näillä on ollut karjalais-suomalaisessa historiallisessa loitsuperinteessä. Tämän jälkeen esittelen tarkemmin Cohenin teorian siitä, millä tavoin ihmiset tulkitsevat henkipossessioilmiöitä (Cohen 2008). Teoriaosion jälkeen esittelen tässä tutkimuksessa käyttämäni aineiston.

Artikkelin analyysi jakautuu kahteen osaan. Otsikon ”Ihmisen luontoon ja haltijaan liittyvät kuvaukset” alla keskityn ensimmäiseen tutkimuskysymykseeni. Tämä analyysiosio toimii aineiston sisällöllisenä esittelynä, jonka tarkoitus on nostaa esiin erilaisia vivahteita, joita kertomusaineistossa esiintyy. Aineistolähtöinen sisällönanalyysi tuo myös ilmi sellaisia luonnon nostatukseen ja haltioitumiseen liitettyjä teemoja, jotka eivät välttämättä ole oleellisia käyttämäni teorian kannalta. Tarkoitus onkin tuoda läpinäkyvästi ilmi, ettei käyttämäni teoreettinen näkökulma selitä koko aineistoa, vaan valitsemani näkökulman kautta tietyt aineiston piirteet saavat enemmän huomiota kuin toiset.

Analyysin toisessa osassa ”Luontoa ja haltijaa käsittelevä aineisto teorian valossa” keskityn toiseen tutkimuskysymykseeni ja analysoin aineistoa teoriaohjautuneen sisällönanalyysin avulla. Artikkelin lopussa kokoan analyysin johtopäätökset yhteen.

Luonnon ja haltijan muuntelevat merkitykset

Luonnonnostatusloitsut itäsuomalaisilla ja karjalaisilla alueilla noudattavat hyvin kiteytynyttä formulaa, joka tyypillisimmillään kuuluu: ”Nouse luontoni lovesta / ha(v)on alta haltijani”². Folkloristit Anna-Leena Siikala ja Frog esittävät, että vaikka sanat edustavat 1800-luvun tietäjätraditiota, voidaan niissä silti havaita viitteitä myös varhaiseen, vuosisatoja aiemmin Suomen ja Karjalan alueella vallinneeseen šamanistiseen perinteeseen, esimerkiksi käsityksiin avustavista hengistä (Siikala 1992, 292; Frog 2020, 645–647).

Luonnonnostatusloitsuissa sanat luonto ja haltija(j) esiintyvät toistensa paralleelisina ilmaisuina, ja ne samastetaan toisiinsa (parallelismista suullisessa runoudessa ks. esim. Bauman 1977 (1984), 18–19). Kolmantena paralleelisena sanana on joissain loitsuissa käytetty sanaa synty. Kaikilla näillä sanoilla on omat etymologiset taustansa. Sana haltija on germaaninen lainasana, jonka taustalla ovat esimerkiksi sanat *halđiaz*, *halđia*- tai *haldan*, jotka viittaavat pitelemiseen, kaitsemiseen tai paimentamiseen, gootin kielessä myös vartioimiseen (SES ”haltija”; Siikala 1992, 216). Näin ollen haltija viittaa etymologisesti jonkinlaiseen kaitsevaan agenttiin. Uno Harva ja Martti Haavio samastavat termin ruotsin *vård*-sanaan, joka viittaa

2 Esim. SKVR I4 15; SKVR VI1 2972; SKVR XII1 3517.

myös vartijaan (Harva 1948 (2019), 252–257; Haavio 1967 (2019), 287–288; ks. myös Siikala 1992, 215–216). Useimmiten karjalais-suomalaisessa kansanperinteessä sanaa haltija käytetäänkin merkitsemään jonkinlaista tuonpuoleista vartijahahmoa, esimerkiksi tietyn paikallisuuden vartijaa.

Sana luonto puolestaan juontuu etymologisesti sanasta luoda, joka palautunee itämeren-suomalaiseen kantakieleen (SES "luonto", "luoda"). Sanalla luonto on siis jonkinlaisia alkuperään liittyviä merkityksiä. Samankaltaisessa merkityksessä esiintyy myös vastaava skandinaavinen termi *náttúra*, joka viittaa myös jonkinlaiseen henkiolentoon tai ihmisen seuralaiseen (Harva 1948 (2019), 259; Haavio 1967 (2019), 284; Siikala 1992, 216). Vähintään jo kantasuomessa esiintynyt sana syntyy viittaa niin ikään asian perimmäiseen alkuperään ja olemukseen. Synty viittaa karjalais-suomalaisessa perinteessä alkuperän lisäksi myös tuonpuoleisiin olentoihin: esimerkiksi karjalaisissa itkuvirsissä *syndyizillä* tarkoitetaan suvun vainajia. (SES "synty"; Siikala 1992, 218–219.) Viittaukset luonnon ja haltijan toimijuuteen – toimintaan eräänlaisina vartijoina tai kaitsijoina – liittävät ne varhaiseen šamanistiseen rituaaliperinteeseen, jossa rituaalispecialisti kutsuu erilaisia henkiä auttamaan toimituksessa (Siikala 1992, 292). Siikalan mukaan loitsusanoissa esiintyessään luonto, haltija ja synty viittaavat jonkinlaiseen tuonpuoleiseen henkeen, joka on nähty tietäjän voimien ja tietojen alkuperänä (Siikala 1992, 220).

Myöhemmässä karjalais-suomalaisessa perinteessä ja erityisesti proosamuotoisessa kerronnassa sanat luonto ja haltija ovat saaneet myös toisenlaisia merkityksiä. Keskiajalta lähtien vallinneessa tietäjäperinteessä vallitsi voimakkaammin myyttisen taistelun ajatus (Siikala 1992, 294–296), joka oli syntynyt tiiviissä vuorovaikutussuhteessa skandinaavisen perinteen kanssa (Frog 2019). Karjalais-suomalaisen tietäjän taistelu tapahtui esimerkiksi tauteja ja niiden aiheuttajia tai toisia tietäjiä vastaan. Luonnon tai haltijan nostatus oli oleellinen osa taisteluun valmistautumista, mutta tässä yhteydessä näitä ei käsitelty enää ensisijaisesti tietäjää auttavina henkinä vaan ennemminkin yhteydessä tietäjän omaan kehoon: tietäjän suojausena vastustajia kohdatessa (Siikala 1992, 211–220).

Erilaisia kansanuskon dynaamisia voimia käsitellessään Laura Stark (2006) on esittänyt ajatuksen, että varhaismodernissa karjalais-suomalaisessa maailmankuvassa käsitys ihmisen kehosta oli "avoin", eli ihmiskehon rajoja pidettiin huokoisina tai heikkoina.³ Tämän käsityksen mukaan erilaisten voimien uskottiin voivan asettua kehoon ilman kummempaa vaivanäköä, ja tunkeutuminen ilmeni ihmisen sairastumisena (Stark 2006, 269–277). Stark esittää, että luonto oli ihmisen käytössä oleva dynaaminen voima, jonka avulla tämä kykeni kovettamaan ja sulkemaan kehonsa rajoja (mts. 257, 262–269). Luonto vertautuu Starkin muotoilussa *väkeen*, joka käsiteltiin toisaalta eri elementtien ja sijojen dynaamisena voimana mutta toisaalta myös näitä edustavien henkiolentojen joukkona (mts. 257). Sanaa luonto käytettiin kuitenkin aina vain ihmiseen liittyvänä voimana. Luonnon ajateltiin voivan olla "kova" tai "heikko" tai jotain siltä väliltä, ja erityisen kova luonto oli hyödyllinen loitsimistoimissa ja taudeilta suojaautumisessa. (Mts. 262–269, 277–281.)

Myöhäisessä tietäjä- ja loitsimisperinteessä ajateltiin myös, että ihminen voi vahvistaa synnynnäistä luontoa tai haltijaansa erilaisten väkivoimien avulla. Puhuttiin esimerkiksi ottoluonnosta tai nostohaltijasta. Siikala esittää, että tällainen rituaaliasiantuntijan oman

3 Vastakohtana suljettu kehonkuva, joka kuvastaa enemmän yksilön henkilökohtaisia rajoja (Stark 2006, 157).

henkilökohtaisen voiman vahvistaminen kuuluu myös šamanistiseen initiaatoriittiin, jossa tulevaa šamaania valmistetaan toimeensa. Tulevan tietäjän luonnon tai haltijan vahvistaminen on myös saattanut olla osa tietäjän initiaatiota. (Siikala 1992, 217–220.)

Henkipossessio kognitiivisten ominaisuuksien näkökulmasta

Antropologi Emma Cohen on teoretisoinut erilaisia henkipossessioksi määriteltyjä uskomuksia, käyttäytymistä ja kokemuksia erityisesti ihmismielen toimintojen ja ominaisuuksien näkökulmasta. Pääsääntöisesti Cohen on tutkinut afrobrasiliaaista henkipossessioperinnettä (esim. Cohen 2007), mutta hän on myös tehnyt kulttuurienvälistä vertailua tutkimuksissaan siitä, kuinka henkipossessio käsitetään kognitiivisesti (esim. Cohen ja Barrett 2008). Tutkimuksissaan Cohen on keskittynyt kysymyksiin siitä, minkälaiset kognitiiviset tekijät vaikuttavat tiettyjen ilmiöiden tulkitsemiseen henkipossessioksi, miten tulkinnat henkipossessiosta leviävät yhteisöjen ja kulttuurien välillä sekä siihen, mitkä tekijät selittävät henkipossessiotulkintojen vakiintumista eri kulttuureissa. Tässä artikkelissa keskityn erityisesti Cohenin ensin mainittua kysymystä koskeviin teoreettisiin muotoiluihin eli siihen, minkälaiset kognitiiviset tekijät vaikuttavat tiettyjen ilmiöiden ja tietynlaisen käytöksen tulkitsemiseen henkipossessioksi. Tätä kysymystä Cohen käsittelee erityisesti vuonna 2008 julkaisussa artikkelissaan "What is Spirit Possession?", johon myös tämän artikkelin teoreettinen näkökulma pohjautuu.

Cohen esittää, että eri kulttuureissa esiintyvät henkipossessioilmiöt voidaan yksinkertaistaen jakaa kahteen muotoon, jotka perustuvat siihen, minkälaiset kognitiiviset ominaisuudet tulkinnoissa aktivoituvat. Cohen kutsuu näitä kahta erityyppistä possessiota eksekutiiviseksi (*executive*) ja patogeeniseksi (*pathogenic*). (Cohen 2008.) Kognitiiviset ominaisuudet, joita Cohen näihin possession muotoihin liittyy, ovat pitkälti tiedostamattomia ajattelun prosesseja, monilta osin myös intuitiivisia.

Intuitiivinen ajattelu viittaa kognitiivisessa psykologiassa automaattiseen ja pitkälti tiedostamattomaan tapaan tehdä tulkintoja ja päätöksiä. Mielen kaksoisprosessointiteorian mukaan ihmismielessä tapahtuu karkeasti jaotellen kahdenlaista ajattelua: nopeaa intuitiivista ja hitaampaa, analyttistä (ks. esim. Gilovich, Griffin ja Kahneman 2002; myös Stanovich 2011). Intuitiiviset tulkinnat aktivoituvat mielessä automaattisesti, kun ihminen havaitsee uusia ilmiöitä, ja nämä intuitiiviset tulkinnat perustuvat muun muassa ihmisen muistiin varastoituneeseen tietoon, jota ihminen on omaksunut aiemman elämänsä aikana (esimerkiksi mielen skeemoihin, ks. Eysenck 2015). Joitain intuitiivisia päättelyn ja tulkinnan tapoja pidetään kuitenkin myös synnynnäisinä tai sellaisina, joita ihmiset omaksuvat jo hyvin varhaisella iällä – näin ollen näitä pidetään myös kulttuurienvälisinä ajattelun tapoina. Sen sijaan esimerkiksi skeemoihin ja opittuihin asioihin perustuvat intuitiiviset tulkinnat varioivat enemmän ihmisyksilöiden sekä kulttuurien välillä. (Ks. esim. McCauley 2011, 20–30; Stanovich 2011, 20–21).

Cohen esittää, että eksekutiivisen ja patogeenisen henkipossession muotojen erittely perustuisi erilaisiin intuitiivisiin ja muihin tiedostamattomiin ajatteluprosesseihin. Eksekutiiviseen possessioon liittyy Cohenin mukaan erityisesti intuitiivinen taipumus dualistiseen ajatteluun sekä mielessä automaattisesti aktivoituvat prosessit, joiden avulla ihmiset tunnistavat toisiaan. Eksekutiivisella possessiolla Cohen tarkoittaa sellaista henkipossessiota, jossa jonkinlainen ulkoinen henki valtaa ihmisen kehon, ja tämä ihminen alkaa ilmentää valtaajahengen

intentioita, uskomuksia, toiveita ja luonnetta. Ulkoinen henki siis jollain lailla syrjäyttäisi alkuperäisen persoonan. (Cohen 2008, 111–114).

Eksekutiivisen possession muotoiluissa Cohen nojautuu teorioihin siitä, että tällainen dualistinen mielen ja ruumiin erottava ajattelu on pohjimmiltaan intuitiivista ja kulttuurienvälisesti esiintyvää. Näin ollen tällainen intuitiivinen dualismi olisi ihmisille ylipäätään tyypillistä ja helposti omaksuttavaa ajattelua. (Ks. esim. Bloom 2004; Cohen ym. 2011.) Teoriaa on sittemmin tarkennettu erityisesti kognitiivisen uskontotieteen parissa. Viimeaikaisimpien tutkimusten valossa vaikuttaa siltä, että ihmisen kognitiivinen taipumus käsittää mieli ja ruumis erillisinä entiteetteinä on tilannekohtaista, kontekstisidonnaista, ja taipumus vaihtelee yksilöiden välillä (katsauksia intuitiivista dualismia tarkentaviin tutkimuksiin ks. esim. Richert ja Lesage 2019; White 2021, 155–158).

Intuitiivisen dualismin rinnalla eksekutiivinen henkipossession tulkinta vaatii Cohenin mukaan sellaisia kognitiivisia toimintoja, jotka auttavat ihmisiä tunnistamaan toisiaan (Cohen 2008, 110–111). Yksi – vaikkei toki ainoa – tunnistamiseen liittyvä kognitiivinen toiminto perustuu skeemoihin: ihmisille kehittyä kokemusten kautta skemaattinen mielikuva siitä, kuinka joku tietty ihminen käyttäytyy.⁴ Skeemat ovat eräänlaisia ihmisen muistin järjestämisen työkaluja, jotka tallentavat kokemusten kautta syntynyttä tietoa, järjestelivät sitä aina uusien kokemusten myötä ja aktivoivat oleellisen kokemustiedon työmuistin prosessoitavaksi aina uusissa tilanteissa ja asiayhteyksissä (ks. esim. Eysenck 2015, 182–185). Vähäisiin kokemuksiin perustuvat skeemat muodostavat esimerkiksi stereotyyppistä ajattelua vieraiden kulttuurien ihmisistä. Kokemusten karttuessa mielikuvat monipuolistuvat ja tarkentuvat, ja ihmiselle saattaa muodostua hyvinkin yksityiskohtainen käsitys tai skeema siitä, kuinka joku toinen ihminen tai esimerkiksi ammattiryhmän edustaja tyypillisesti toimii. Jos joku ihminen alkaa toimia totutusta poikkeavalla tavalla, tehdään siitä helposti tulkinta, että ihminen ei ollut ”oma itsensä” (Cohen 2007, 150–151).

Patogeeninen henkipossessio on Cohenin mukaan tulkinta sellaisesta possessiosta, jossa hengen ajatellaan valtaavan ruumiin, mutta varsinaista persoonan syrjäyttämistä ei tapahdu. Tähän possession muotoon liittyy Cohenin mukaan erilaisia tartuntoihin liittyviä intuitiivisia ajatusmalleja. Nämä voivat esiintyä yhtä aikaa dualistisen ajattelun kanssa, mutta ilman persoonan tunnistamiseen liittyviä kognitiivisia ominaisuuksia intuitiivinen tarttumisajattelu voi saada aikaan tulkintoja esimerkiksi ihmisen kehon vallanneesta tautidemonista, jonka ei varsinaisesti ajatella olevan persoonallinen tai joka pitää persoonansa erillään vallatusta ruumiista. (Cohen 2008, 114.)

Intuitiivista tarttumisajattelua tutkineet psykologit Paul Rozin ja Carol Nemeroff pitävät tarttumisajattelua heuristisena ajatteluna – eräänlaisena tulkintoja ja päätöksentekoa nopeuttavana ajattelun oikopolkuna, jonka ihmiset oppivat yleensä jo pieninä lapsina ja jota tavataan kulttuurista riippumatta ympäri maailmaa (Rozin ja Nemeroff 2002). Eräitä merkittävimpiä intuitiivisen tarttumisajattelun taustalla olevia tekijöitä ovat ihmisten kokemukset tartuntataudeista. Ihmiskunnan historiassa tartuntataudit ovat olleet yksi suurimmista uhista elämälle ja lisääntymiskelpoisuudelle, joten niitä prosessoivat kognitiiviset ominaisuudet ovat yliherkistyneet ihmisen evoluution myötä. Täten ihmiset tulkitsevat herkästi, että erilaiset

4 Artikkelissaan ”What is Spirit Possession?” Cohen ei määrittele näitä toimintoja kovin tarkasti. Hän kuitenkin kuvailee tällaisten toimintojen perustuvan kokemuksiin tutuista ihmisistä. Käsittelem näitä toimintoja tässä artikkelissa skeemoina, sillä tällainen kokemustieto tallentuu nimenomaan muistin skeemoihin (ks. esim. Eysenck 2015, 182–185).

– myös vaikeasti havaittavat asiat – voisivat tarttua kosketuksen tai lähietäisyyden kautta, oli kyse sitten taudista, myrkyistä tai toisen ihmisen tai entiteetin ominaisuuksista, esimerkiksi tämän vihaisesta luonteesta. Tällainen tarttumisajattelu näkyy useimmiten voimakkaana kosketusyhteyden välttelemisenä tai sen ritualisoimisena uhkaavaksi koetun asian kanssa. (Rozin ja Nemeroff 2002; Cohen 2008, 114–116; Kohonen 2020.)

Toisaalta myös positiivisten piirteiden ajatellaan tarttuvan, mutta taipumus positiivisen tartunnan tulkitsemiseen ei ole yhtä herkkä kuin negatiivisen tartunnan tulkitsemiseen (Nemeroff ja Rozin 2000, 7–8, 11, 15). Tartuntatauteihin liittyvän välttämisaatteluun sijaan positiivisemmin koettua tarttumisaatteluun on selitetty esimerkiksi sosiaalisuuteen ja vuorovaikutukseen liittyvillä ajattelun mekanismeilla. Ihmiset ovat esimerkiksi taipuvaisia pitämään arvokkaina sellaisia esineitä tai vaatteita, joita on koskettanut miellyttäväksi koettu tai kuuluisa ihminen. (Argo ym. 2008; Newman ym. 2011.) Patogeenista henkipossessiota käsitellessään Emma Cohen huomauttaakin, ettei possessiota mielletä aina kielteisesti, vaan patogeeninen henkipossessio voidaan myös mieltää positiivisesti tai neutraalisti (Cohen 2008, 119–120).

Cohen esittää, että jaottelu kahteen henkipossession muotoon perustuu ensisijaisesti ihmisen kognitiivisiin ominaisuuksiin. Näin ollen viitteitä molemmista possession muodoista voi esiintyä niin samassa kulttuurissa kuin samassa tilanteessakin yhden ihmisen kohdalla (Cohen 2008, 110).

Tutkimusaineisto

Tutkimusmateriaalina käytän Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkiston perinteen ja nykykulttuurin kokoelman (SKS KRA) uskomustarina- ja kansanuskokokoelmia sekä *Suomen Kansan Vanhat Runot* (SKVR) -kokoelman loitsuaineistojen metatietoja eli runojen yhteydessä esitettyjä kuvauksia loitsujen käyttötavoista. Ajallisesti olen rajannut aineiston siten, että vanhimmat käyttämäni aineistot ovat 1800-luvun alulta, ja nuorimmat ovat 1930-luvulta ennen toista maailmansotaa.⁵ Proosamuotoista uskomustarina- ja kansanuskokokoelmaa alettiin tallentaa pääsääntöisesti vasta 1880-luvulla, mutta muutamia proosamuotoisia aineistoesimerkkejä on myös varhaisemmilta vuosikymmeniltä. SKVR:n luonnonnostatus-teemaisesta runoaineistosta varhaisimmat esimerkit löytyvät 1810-luvulta, mutta suurin osa tästäkin aineistosta ajoittuu 1800-luvun loppupuoliskolle ja 1900-luvun alkuun.

Proosamuotoista, ihmisen luontoon ja haltijaan liittyvää uskomustarina- ja kansanuskokokoelmaa löytyy eri puolilta Suomea ja Karjalaa. Muutama aineiston kertomus tai runo on tallennettu saamelaisalueilta, kuten Sodankylästä, mutta näissä esimerkeissä haastatelluista on tallennettu vain vähän tietoja, joten ei voida tietää, ovatko he identifioituneet suomalaisiksi, saamelaisiksi vai joksikin muiksi. SKVR:n luonnonnostatusaineistoa ei löydy läntisimmästä Suomesta lainkaan, vaan aineistoa on pelkästään Karjalasta, Inkerinmaalta, Savosta, Pohjois-Hämeestä sekä Pohjois-Pohjanmaalta.⁶

5 Varhaismodernin kulttuurin ja yhteiskuntajärjestelmän katsotaan vaikuttaneen Suomen ja Karjalan syrjäseuduilla vielä 1930-luvulle saakka, vaikka kaupungistuneemmat alueet olivatkin jo modernisoituneet samoihin aikoihin (ks. Stark 2012, 154–155).

6 SKVR:n aluejaossa Keski-Suomeen viitataan Pohjois-Hämeenä, ja Pohjois-Pohjanmaahan kuuluvat myös Kainuu, Peräpohjola ja Saamenmaan osat Suomen suuriruhtinaskunnan tai valtion sisällä.

Arkistossa uskomustarina- ja kansanuskoaineistot on järjestetty uskomustarinoiden motiivi- ja tyyppiluettelon mukaan (ks. Jauhiainen 1999). Aineistoa kerätessä olen keskittynyt tarinatyyppeihin, jotka käsittelevät jollain lailla ihmisen luontoa, haltijaa sekä sen nostatusta tai muuta käyttämistä. Näitä tarinatyyppisiä ovat tyypit D11 ”Tietäjäksi tuleminen” sekä D21 ”Tietäjän käyttäytyminen”. Olen lisäksi hakenut jonkin verran täydennysaineistoa käärmeisiin liittyvästä aineistosta (tarinatyyppit D79 ja D236), sillä käärmeet liittyvät joissain tapauksissa tietäjän toimenkuvaan, myös luonnonnostatukseen.

Tyyppin D11 aineistoa löytyy käyttämälläni aikarajauksella (ennen 1940-lukua) yhteensä 300 arkistoyksikköä (114 uskomustarinaa, 186 kansanuskomusta). Tämän tyyppin aineistot kertovat eri tavoin siitä, mitä tietäjäksi tulemiseen vaaditaan. Kova luonto ei ole ollut ainoa tietäjyyteen vaadittu asia, vaan aineistossa on mukana paljon myös kertomuksia ja uskomuksia, jotka käsittelevät aiemman tietäjän tapoja siirtää tietonsa nuoremmalle tietäjälle. Tässä artikkelissa en ole keskittynyt tietojen opettamista käsitteleviin kertomuksiin, vaan painotan analyysiäni sellaisiin kertomuksiin ja uskomuksiin, joissa mainitaan luonto, haltija, haltioituminen, tietäjän mahti tai muita asioita, joiden voidaan tulkita liittyvän luontoon ja haltioitumiseen. Tällaista aineistoa on vajaat sata arkistoyksikköä.

Tyyppin D21 aineistoa löytyy tämän aikarajauksen mukaan yhteensä 189 arkistoyksikköä (32 uskomustarinaa, 157 kansanuskomusta). Nämä kansanuskokortiston tekstit käsittelevät varsin laajasti erilaisia luontoon ja sen nostatukseen liittyviä teemoja. Sen sijaan uskomustarinakortistossa tämän tyyppin tarinat kertovat pääasiassa muusta tietäjän käyttäytymisestä kuin luonnon nostatukseen liittyvästä. Myös tämän tyyppin aineiston kohdalla olen jättänyt vähäisemmälle huomiolle tekstit, jotka eivät käsittele tietäjän haltioitumista tai luontoa, ja yhteensä keskityn noin 130 D21-tyyppisen arkistoyksikön tutkimiseen.

SKVR:n runomuotoista luonnonnostatusaineistoa on yhteensä 107 arkistoyksikköä, joista 38:ssä on pelkän runon lisäksi myös metatietoja loitsun esitystavoista tai sen yhteydessä tehtävästä toiminnasta. Osa näistä aineistoesimerkeistä löytyy kuitenkin myös kansanuskokortistosta, joten kortisto- ja SKVR-aineistoissa on jonkin verran päällekkäisyyttä. SKVR:n luonnonnostatusaineiston rajaus on tehty käyttämällä digitoidun SKVR-tietokannan Rajaa runotyyppillä -hakutoimintoa (Loitsut – Tietäjän sanat – Luonnon nostatus).

Suurin osa tietäjiä ja heidän toimintaansa kuvaavasta aineistosta on mitä luultavimmin tallennettu henkilöiltä, jotka eivät itse olleet tietäjiä, vaan tunsivat tietäjien toimet esimerkiksi potilaan tai naapurin näkökulmista. Tarkkaa arviota kunkin aineistoesimerkin kertojan erikoistuneisuudesta on silti vaikeaa tehdä.⁷ Käsittelem arkistoaineistoa joka tapauksessa yleisinä, tässä kulttuurissa suhteellisen jaettuina käsityksinä ihmisen luonnosta sekä sen nostatuksesta. Aineiston kuvaukset erilaisista rituaaleista eivät välttämättä ole suoria kuvauksia todellisista rituaaleista, joita ihmiset ovat tehneet, vaan on oletettavaa, että kuvauksiin ja kerrontaan on vaikuttanut myös erilaiset tietäjätarinoiden kerronnalliset kliseet ja tyyppilliset elementit (ks. Koski 2008). En pidä tätä ongelmana, sillä olen kiinnostunut ensisijaisesti niistä käsityksistä, ajatuksista ja tulkinnoista, jotka koskevat ihmisen luontoa, haltijaa ja sen nostatusta: myös tapahtuneita asioita muuntelevat kertomukset ilmentävät näitä tulkintoja.

7 Kertojien erikoistuneisuuden tason arvioinnista ks. esim. Issakainen 2012; Kohonen & Karlsson tulossa.

Ihmisen luontoon ja haltijaan liittyvät kuvaukset

Seuraavaksi käyn tutkimusaineistoa läpi aineistolähtöisen sisällönanalyysin näkökulmasta. Ensimmäisessä osiossa ”Syntymäluonto ja haltiokas ihminen” käsittelen yleisesti kuvauksia ihmisen luonnosta ja haltijasta. Toisessa osiossa ”Luonnon ja haltijan vahvistaminen” käsittelen erilaisia tapoja, joilla luontoa voidaan hankkia tai karaista. Kolmas osio ”Luonnon ja haltijan aktivoiminen” pureutuu tapoihin nostattaa luonto loitsutilanteissa. Varsinkin kaksi jälkimmäistä teemaa ovat toisinaan hankalasti eroteltavissa, ja jako on paikoin turhan yksinkertaistava. Tässä artikkelissa jako toimii kuitenkin työkaluna, ja sen perustana on käytetty viittauksia tilannekontekstiin, jossa luonnon nostatus tai vahvistus tehdään.

Nostan analyysissä esiin pääsääntöisesti teemakokonaisuuksia, jotka esiintyvät vähintään neljäsosassa aineistoa. Joissain tapauksissa nostamani teemat ovat harvinaisempia, mutta näissäkin tapauksissa mainintoja on vähintään kymmenesosassa aineistoa. Tätä harvinaisemmissa nostoissa mainitsen harvinaisuuden erikseen, ja näiden nostojen pääasiallinen tarkoitus on ilmaista aineiston varioivuutta. En tee tätä tarkempia tilastollisia huomioita, sillä tarkkoihin prosentuaalisiin suhteisiin keskittyvää analyysiä on näin varioivasta arkistoaineistosta haastavaa tehdä. Samaa tarkoittavalle asialle voi olla monta eri termiä, ja toisaalta yksi termi voi eri aineistoissa tarkoittaa eri asioita. Tarkempi tilastollinen analyysi yksinkertaistaisi aineistoa liikaa, mikä johtaisi turhan epätarkkaan analyysiin.

Syntymäluonto ja haltiokas ihminen

Kuten aiemmassa tutkimuksessa on huomioitu, on ympäri Suomea ja Karjalaa uskottu, että ihmisellä on aina syntyessään jonkinlainen luonto (esim. Stark 2006, 262). Useimmiten syntymäluontoon viitataan kuitenkin vasta silloin, jos sen kanssa on jotain ongelmia. Erityisesti Länsi-Suomesta tallennetuissa uskomuksissa korostuu ajatus, että heikko syntymäluonto on syy pelkuruuteen.⁸ Toisaalta taas Inkerissä ja Karjalankannaksella on uskottu, että syntymäluonnon kadottaminen on ollut syy erilaisiin sairauksiin, erityisesti lasten sairauksiin.⁹ Inkeriläiset ja kannakselaiset sanat luonnon nostattamiseksi kuuluvatkin usein muodossa ”etsi luontosi lovesta” ennemmin kuin yleisemmin tunnettu formula ”nouse luontoni lovesta”.

Muutamissa yksittäisissä Kainuusta ja pohjoisemmasta Karjalasta tallennetussa kertomuksessa mainitaan, että syntymäluonto voidaan varastaa kantajaltaan. Esimerkiksi Suistamolta on tallennettu parannuskeino tilanteeseen, jossa ”on mieheltä tai naiselta luonto otettu pois ’pantu pinoh’, loitsittu”.¹⁰ Syntymäluonnon varastamisen mahdollisuus oli olemassa esimerkiksi silloin, jos joku ulkopuolinen kävi pilaamassa taian, jonka avulla tietäjäksi pyrkivä halusi parantaa luontoaan.¹¹

Erityisesti tietäjän syntymäluonto yhdistetään usein hampaisiin. ”Enne sanottii, että joll eij oh hampaita, sill eij ol luontoo.”¹² Jos lapsi syntyi hammas suussa, pidettiin tätä sopivana

8 Esim. SKS KRA Kivijärvi. Kaarle Krohn 3786. 1884; SKS KRA Pihtipudas. Pihtiputaan kirjall. seura 707. 1893.

9 Esim. SKVR III3 4497; SKVR IV3 4464; SKVR XIII3 9131.

10 SKS KRA Suistamo. Samuli Paulaharju 3442. 1908.

11 Esim. SKS KRA H. Meriläinen I 211. 1881; SKS KRA Sotkamo. H. Meriläinen I 175. 1881.

12 SKS KRA Haukivuori, Harjunmaa. Oskari Kuitunen b) 1700. 1932.

tietäjän toimeen.¹³ Hampaiden – edes yhden hampaan – tippuminen suusta tarkoitti puolestaan sitä, etteivät tietäjän taiat enää tehonneet.¹⁴ Hampaat liittyvät kovuuteen, ruumiin koviin osiin, mutta myös symboliseen kovuuteen, tietäjän suojaan, jonka ajateltiin toimivan jopa luoteja vastaan.¹⁵ Jotkut kertovat myös, että hammassuuna syntynyt saattoi vihastua saadakseen aikaan paha ilman kummempaa vaivannäköä.¹⁶

Luonnon, vihaisuuden, hampaiden ja kovuuden yhteen kietoutuminen kertoo ihmisen luonnon suojaavasta tai hyökkäävästä merkityksestä erityisesti tauteja tai muita vastustajia kohdatessa. Laura Stark huomioi, että hampaat ovat ihmisen kehon kovin näkyvä osa, joten ne assosioituvat myös kovaan luontoon, jota tietäjä tarvitsee taikatoimissaan (Stark 2006, 306). Uskomukset hammas suussa syntymisestä liittävät tietäjän kovan luonnon myös hänen synnyntäiseen kehoonsa.

Termin luonto käyttäminen on syntymäluonnosta puhuttaessa yleisempää kuin termin haltija. Yleisin yhteys, jossa sanat luonto ja haltija esiintyvät yhdessä toistensa paralleleina, on loitsujen runokieli, kuten aiemmassa tutkimuksessakin on huomioitu (esim. Siikala 1992, 213–223). Proosamuotoisissa kuvauksissa luontoa ja haltijaa käytetään toistensa paralleleina kertomuksissa, joissa ”nostohaltijan” hankkimistaika epäonnistuu, ja tämä johtaa myös syntymäluonnon menetykseen.¹⁷

Yleisesti ”haltiokasta” ja luonnokasta ihmistä kuvaillaan ulkoiselta olemukseltaan tietynlaisiksi. Muutamissa esimerkeissä naista kuvaillaan haltiokkaaksi, jos tällä kasvaa partakarvoja tai jos tämä on miesmäinen, karkea.¹⁸ Samantapaista binäärisen sukupuolikäsityksen hälväntämistä tietäjyyden yhteydessä esiintyy esimerkiksi eppisten runojen kuvauksia muodonmuutosrituaalista, jossa Pohjan akka pukeutuu miehen vaatteisiin muuntautuessaan kokkolinnuksi (Siikala 1992, 201). Joissain tapauksissa haltiokkuuteen tai luonnokkuuteen sekä näiden suoraan ilmentämiseen rituaaleissa on siis liittynyt myös jonkinlaista sukupuolen anomalisuutta, ja tässäkin yhteydessä luonnokkuuden tai haltiokkuuden ajatellaan olevan ainakin jollain lailla kytköksissä ihmisen kehoon.

Joidenkin esimerkkien mukaan luonnon tai haltijan ei ajatella olevan aina ihmisen hillittävisissä tai muutoin tämän täyden käskyvallan alla.¹⁹ Haltijasta käytetään myös muutamassa esimerkissä selkeästi sellaista muotoa, josta voi päätellä, että kyse olisi olennoista, joilla on oma tahto. Esimerkiksi eräs juvalainen kertoja sanoo, ettei pysty enää loitsimaan, koska ”kaikki haltijat ovat herenneet apua antamasta”.²⁰ Poikkeuksia selkeästi ihmisen kehoon kytkeytyvistä haltija- ja luontokäsityksistä löytyy siis myös.

13 Esim. SKS KRA Alavus. Etelä-Pohjanmaan nuorisoseura b) 125. 1886; SKS KRA Kitee. Lönnbohm O. A. F. b) 1660. 1894; SKS KRA Uusikirkko. Samuli Paulaharju 3117. 1907; SKS KRA Nurmes. Jorma Partanen 29; SKS KRA Sortavala. Matti Moilanen 4173. 1937; SKS KRA Vuonainen. Samuli ja Jenny Paulaharju 18926. 1932.

14 Esim. SKS KRA Alavus. Etelä-Pohjanmaan nuorisoseura 94. 1886; SKS KRA Uusikirkko Vpl. Samuli Paulaharju 917. 1903; SKS KRA Pielisjärvi. Jorma Partanen 896. 1938.

15 Esim. SKS KRA Kuusamo. Maija Juvas 486. 1934.

16 Esim. SKS KRA Kaustinen. KT 176. Salo, Heikki 251. 1938; myös SKS KRA Joroinen. Kyllikki Sutinen 443. 1938.

17 Esim. SKS KRA Sotkamo. H. Meriläinen I 175. 1881.

18 Esim. SKS KRA Kangasniemi. Henrik Laitinen b 4) 103. 1865; SKS KRA Haukivuori. Oskari Kuitunen b) 3264. 1937. SKS KRA Kangasniemi. Oskari Kuitunen b) 1874. 1933; SKS KRA Kangasniemi. Oskari Kuitunen b) 1875. 1933.

19 Esim. SKS KRA Sotkamo. H. Meriläinen I 174. 1881; SKS KRA Kivijärvi. K. Jalkanen 44. 1890; SKS KRA Joroinen. Kyllikki Sutinen 443. 1938.

20 SKS KRA Juva. Hytönen, V. b) 126 c. 1899. Samantapainen myös SKS KRA Vienan Karjala. H. Hilipälä 0115. 1932.

Luonnon ja haltijan vahvistaminen

Arkistoidut uskomukset luonnosta kertovat pääsääntöisesti sellaisista keinoista, joilla ihminen voi hankkia itselleen taikatoimiin soveliaan luonnon, jos sellaista ei ole saanut synnynäisenä. Erityisesti Länsi-Suomessa korostuu ajatus, että luonnon kovetus tarkoittaisi rohkeuden nostatusta, kun taas idempänä on tyypillisempää, että luonnon karaiseminen tarkoittaa nimenomaan tietäjyyteen ja loitsimiseen soveliaista luontoa. Toisaalta rohkeus oli oleellinen ominaisuus myös tietäjäksi initioitumisessa, joten ei ole poissuljettua, etteikö rohkeutta korostavat aineistoesimerkit viittaisi myös tietäjälle oleelliseen rohkeuteen.

Kertomuksissa ja uskomuksissa, joissa vanha tietäjä opettaa nuorempaansa, kerrotaan usein jonkinlaisesta prosessiin kuuluvasta rohkeuskokeesta. Varsin suositun tarinatyyppin mukaan tietäjäksi haluavan tulisi mennä yöllä kirkkoon saamaan oppia kuolleilta hengiltä tai paholaiselta.²¹ Samankaltaisen tarinatyyppin mukaan tietäjäksi haluavan tulisi juoda pääkallosta tai muilla tavoin olla läheisesti yhteydessä kuolleen ihmisen jäännösten kanssa.²² Kuolleiden jäännösten sekä ylipäätään kuoleman liittyvien esineiden ajateltiin huokuvan kalman väkeä, jonka varomatonta käsittelyä pidettiin yleisenä selityksenä erilaisten tautien tarttumiselle. Kalmaan liittyvien asioiden käsittelyä ei pidetty siis ainoastaan pelottavana vaan myös mahdollisesti vaarallisena, sillä kalmasta tarttuneita tauteja pidettiin poikkeuksellisen vakavina sairauksina. (Koski 2011, 151–154, 236–240.)

Kalman väen lisäksi myös esimerkiksi ukkosen tai kallion väen manipuloinnin ajateltiin vahvistavan ihmisen omaa luontoa.²³ Seuraavassa esimerkissä ilmenee myös erikoinen variaatio tästä aiheesta. Kertoja esittää, että tietäjäksi haluava voisi vaihtaa oman luontonsa pois kallion luontoon. Tällainen variaatio ei ole aineistossa tyypillinen, mutta myös se kertoo omalla tavallaan kallion väen vahvistavasta vaikutuksesta.

Silloin kun ukkosen ilma parhaillaan alkoi, piti noidan mennä semmoiselle kivelle, joka oli sillä seudulla suurin ja olla sen päällä ilko alasti sekä katsoa ukkosen pilviin päin ja kynsiä- raapia korvallisiansa kahdella kädellä, mutta vaatteitensa piti olla kiven vieresssänsä ja sitten kun otti vaatteet käteensä ja lähti pois kiveltä, niin ei saanut katsoa taaksensa sekä myös piti silloin hammasta purren pyörähtää vastapäivään ympäri (nimittäin ennen lähtöä) ja lausua:

anna minulle oma luontosi ja ota minulta oma luontoni;

nimittäin kiven luonnon, jolla seisoi, vaihtoi noita itselleen.

(SKS KRA Kuusamo. G. Laitinen 23. 1883.)

Tietäjyyteen initioitumiseen kuuluu kertomusten mukaan kovin usein myös jotain, mikä juodaan tai syödään, useimmiten viinaryyppy. Tämä saattoi liittyä myös kalman väkeen, jos vaatimuksena oli, että ryyppy juodaan ihmisen pääkallosta. Tyypillisesti initiaatiota varten valmistetun ryyppyn kerrotaan auttavan tietäjän tietojen opettelussa tai muistamisessa.²⁴

21 Esim. SKS KRA Tyrvää. Erkki Kullaa b) 158. 1903; SKS KRA Jämsä. Lilius, L. 673. 1888; SKS KRA Valtimo. Siiri Oulasmaa 63. 1936.

22 Esim. SKS KRA Pihtiputaa. Gummerus, J. ja Ranni, G. b) 835. 1890; SKS KRA Heinävesi. Tauno Mäkipalo (Mohell) 741. 1934; SKS KRA Pielavesi. Kokkonen, Aapeli b) 144. 1917; SKS KRA Valtimo. Jorma Partanen 1241. 1939.

23 Esim. SKS KRA Sotkamo. H. Meriläinen I 183. 1881; SKS KRA Mihheilän kylä. H. Meriläinen II 2251. 1894; SKS KRA Viitasaari. O. H. Moisio 262. 1890; SKS KRA Viitasaari. Pihtiputaan kirjall. seura 225. 1893.

24 Esim. SKS KRA Nurmes. H. Meriläinen II 1261. 1889; SKS KRA Puumala. Kerttu Luukkonen 333. 1933; SKS KRA Sortavala. Matti Moilanen 935. 1936.

Muutamissa esimerkeissä viitataan kuitenkin siihen, että tietoja sisältävä viinaryyppy vaikuttaisi myös tietäjän luonteeseen tehden hänestä äreän tai muutoin karkeamman.²⁵ Tämä voisi viitata myös tietäjän luonnon kovettamiseen.

Syömiseen viittaavat tietyllä tapaa myös esimerkit, joissa tietäjäksi haluavan tulee päästää käärme tai jokin muu olento ryömimään suustaan sisään.

Joehaltia. Miurin Joonas, noitamies, joka messumaarin yönä kulki Pääkankaan koskella ja istui kosken kivellä. Joonas siinä keskellä koskea isoola kivellä puhutteli joehaltioita. Joonas kertoi, miten hän oli tullut noijaksi. Oli pannut sukkarihman suuhunsa ja istunut Pääkankaan kosken kivellä ja antanut tulla mitä vaan koskesta tuli. Oli tullut viimein suuri käärme ja tarttunut sukkarihmaan ja ruvennut tulemaan suuhun sitä myöten. Joonas ei ollut uskaltanut antaa sen mennä suuhunsa. Mutta noita Joonasta kumminkin tuli. Päästi pistoksista kun sai viinaa, ja luki roskalukuja.

(SKS KRA Halsua. Samuli Paulaharju b) 12620. 1930.)²⁶

Myös aineiston muissa vastaavanlaisissa tarinaesimerkeissä lopputulos on aina, ettei kokeilas ole uskaltanut päästää käärmettä suuhunsa. Termiä luonto tai sen kovettaminen käytetään näissä tarinoissa harvemmin, mutta kertomuksista käy kyllä ilmi, että käärmeen myötä tuleva tietäjä saisi poikkeuksellisen loitsuvoiman tai ”mahdin”, joka jää uskalluksen puutteen vuoksi vajavaiseksi. Yllä olevassa esimerkissä on jonkinlainen yhteys käärmeen ja joehaltijan välillä, mikä on mielenkiintoista tietäjän henkilökohtaista luontoa tai haltijaa ajatellen. Tässä esimerkissä ei kuitenkaan yksiselitteisesti ilmaista, että käärme edustaisi joehaltijaa, joka vahvistaisi tietäjän omaa haltijaa, joten yhteys ei välttämättä liity ihmisen omaan luontoon.

Käärmeen syöminen initiaation merkeissä on Suomea ja Karjalaa laajemmaltikin tunnettu uskomusten aihe.²⁷ Esimerkiksi skandinaavisessa perinteessä valkoisen käärmeen lihan syöminen liittyy sankarin tai loitsijan tietojen ja voimien saavuttamiseen (Kuusela 2022). Suuhun matelevan käärmeen lisäksi tämä skandinaavinen tarinatyyppi tunnettiin paikoin myös Suomessa ja Karjalassa (uskomustarinatyyppit D79 ja D236). Useimmiten käärmeen syömistä käsittelevissä tarinoissa ilmaistaan kuitenkin, että käärme on tapettu ja sen liha kypsennetään, eikä elävän käärmeen syömisestä puhuta.

Käärmettä on ylipäätään pidetty voimallisena eläimenä karjalais-suomalaisessa taika- ja loituperinteessä (Siikala 1992, 196–202). Tapa pitää elätti- tai lemmikkikäärmettä ei rajautunut pelkästään tietäjiin, mutta tietäjien ajateltiin kykenevän muita paremmin kontrolloimaan käärmeitä (Siikala 1992, 198). Sekä skandinaavisissa että karjalais-suomalaisissa eeppeissä kertomuksissa myyttiset loitsulaulajat Ódinn ja Väinämöinen kulkevat tämänilmäisen ja tuonpuoleisen maailman väliä käärmeen hahmoon muuttuneena (Siikala 1992, 256–261; Kuusela 2022, 160), sillä käärmeen ajateltiin olevan olento, joka tähän siirtymään kykenee

25 Esim. SKS KRA Pihtipudas. Kaarle Krohn 15447. 1885; SKS KRA Reisjärvi. Kaarle Krohn 3484bc. 1884; SKS KRA Viitasaari. O. H. Moisio 263. 1890; SKS KRA Pielavesi. Tiitinen, M. 3410. 1937.

26 Muita samantapaisia esim. SKS KRA Perho. Samuli Paulaharju 22803. 1933; SKS KRA Perho. Väinö Laajala 110. 1936; SKS KRA Rauma. Emil Salminen KT 10:4. 1938; SKS KRA Vihti. Halén, Vilho. KRK 53:25. 1935; SKS KRA Karstula. Albert Rautiainen 1021. 1938; SKS KRA Koivisto. Ulla Mannonen 3607. 1937; SKS KRA Pielavesi. Kuopion Isänmaallinen Seura (Rudolf Jack) b) 31. 1930.

27 Initiaatio syöminen kautta tunnetaan myös toisenlaisissa yhteyksissä. Esimerkiksi vienankarjalaisissa karhunpeijaisrituaaleissa esiintyy ajatus, että karhun aisti- ja puhe-elimet syötyään ihminen saavuttaa karhun voiman ja vainun, ja näin ihminen voi olla yhteydessä metsään (Tarkka 2005, 262).

(Siikala 1992, 198–199). Toisaalta erityisesti myrkyllinen kyy on myös vaarallinen olento. Käärmeen myrkystä käytetään toisinaan ilmausta ”vihati”, mikä tunnettiin laajemminkin huonosti paranevien avohaavojen sairauselityksenä. Laura Jokisen mukaan sana viha onkin alun perin tarkoittanut käärmeen myrkyä, ja vasta myöhemmin se on levinnyt muunlaiseen käyttöön. (Jokinen 1960; Stark 2006, 275–277.) Käärmeellä ajateltiin siis olevan vihaa ja väkeä. Koska molempia tarvittiin myös loitsukontekstissa, oli näiden hankkiminen käärmeeltä luonteva ajatus.

Tutkimassani aineistossa termiä haltija käytetään tietäjän loitsuvoimaa kuvaillessa vähemmän kuin termiä luonto. Haltija-sana sekä sen johdannaiset painottuvat tässä yhteydessä Itä- ja Pohjois-Suomesta sekä Karjalasta tallennettuihin tiedonantoihin. Muutamissa kertomuksissa termit luonto ja haltija toimivat paralleelisina toisilleen. Esimerkiksi seuraavassa kertomuksessa puhutaan luonnon nostatuksesta loitsuna, ja tämän ajatellaan liittyvän nostohaltijan hankkimiseen.

Nostohaltijan ottaminen

Mennään ukkosen ilmalla kalliolle ja siellä alasti innostellaan ja loihetaan luonnon nostatus sanoja ja pestään sillä veillä päätään joka on satanna ja jäänyt kalliolle lammiksi. Niin sitä nostohaltijata ei saata varastaa toinen eikä antaa toiselle vain seuraa ilmosen ikävä vain ukkosen ilmalla pitää olla hyvin hiljaa.

(SKS KRA Sotkamo. H. Meriläinen I 183. 1881.)

Ylipäätään kertomukset ”nostohaltijan” hankkimisesta vaikuttavat tyyliinsä puolesta samantapaisilta kuin kertomukset syntymäluontonsa karaisemiseen tarkoitetuista rituaaleista.

Luonnon ja haltijan aktivoiminen

Kovemman luonnon tai haltijan saattoi siis hankkia itselleen tietäjän taitoja opetellessa, mutta varsinaisissa tietäjän rituaaleissa luonto tai haltija täytyi myös aktivoida. Useimmiten tällöin puhutaan luonnon nostatuksesta. Molemmissa yhteyksissä – luonnon hankkimisessa ja sen nostatuksessa – käytettiin kuitenkin pitkälti samoja loitsusanoja ”nouse luontoni lovesta, haltijani haon alta”.

Osa proosamuotoisista luonnon nostatuksesta kertovista aineistoesimerkeistä viittaa siihen, että luontoa nostetaan sopivien olosuhteiden salliessa, esimerkiksi tiettyyn aikaan keväällä tai ukkosen iskiessä. Oikeanlainen ajankohta liittyy joissain tapauksissa myös kovemman luonnon hankkimiseen initioituessa, mutta toisissa esimerkeissä vaikuttaa ennemminkin siltä, että tietäjä tekisi silloin tällöin jonkinlaista luonnon tai haltijan kovettamista, jotta taiait onnistuisivat taas paremmin. Seuraava esimerkki vaikuttaa tällaiselta tiedonannolta.

Jos toas jonkun noeavvoemat monen tehyn_konstin taekka toisiin noetaen_katteen tähän ov_vähennä, niin ottoa v_voemoa itelleen takašin, se heittää ens ukkošen ilemasta kevväällä vettä peällensä niinkur_ristiäkseej_ ja sannoo: [...]

(SKVR IX4 9)²⁸

28 Esimerkissä on mukana kuvauksia lausuntatavasta, ja näitä on merkitty muun muassa alaviivoin. Muita sisällöllisesti samankaltaisia aineistoesimerkkejä ks. esim. SKS KRA Muhos. H. Meriläinen II 2189. 1894; SKS KRA Alakiiminki. H. Meriläinen II 1925. 1892; SKS KRA Uhtua. H. Meriläinen II 941. 1889.

Kun nostatettua luontoa tarvittiin saman tien, tuli se saada nousemaan nopeasti. Aineistossa ei ole kovinkaan paljon kuvaksia siitä, missä luonto nostettiin, kun sitä tarvittiin loitsua varten, mutta muutama esimerkki viittaa vaihtoehtoihin, joiden mukaan tietäjä saattoi joko aktivoida luontonsa ennen potilaan luo pääsyä²⁹ tai sitten tämä tehtiin paikan päällä loitsu-paikassa, ennen loitsimista tai mahdollisesti jopa loitsun aikana.³⁰

Aineistoesimerkit tarjoavat erilaisia vaihtoehtoja siihen, kuinka luonto nousee tilanteen ollessa päällä. Sellaiselle, joka on syntynyt hammas suussa ja jonka äiti on imettänyt tätä kolme pitkäperjantaita, riittää erään tiedonannon mukaan pelkästään hampaan pureminen.³¹ Muutamissa aineistoesimerkeissä mainitaan puolestaan sellaisia keinoja, jotka muistuttavat tietäjän initiaatiossa tehtävää luonnon kovettamista. Tällaisiin luonnonnosta- tuskeinoihin kuuluvat jälleen erilaisten asioiden, esimerkiksi käärmeen lihan, syöminen.³² Tyypillisin kuvaus luonnon nostatukselle on kuitenkin vain lyhyt ilmaisu sille, että luonto nostetaan tietyillä loitsusanoilla, "nouse luontoni lovesta" -formulalla tai sen variaatioilla, ja tämän yhteydessä saatetaan tehdä joitain eleitä, esimerkiksi lyödä käsiä yhteen.³³ Eräässä esimerkissä mainitaan myös, että luonnon nostatus -formula liittyisi haltioiden kutsumiseen parannusavuksi.³⁴

Luontonsa nostattanutta tietäjää kuvaillaan usein hurjistuneeksi, vihaiseksi, ja tämän kerrotaan esimerkiksi hyppivän, möyryävän tai muutoin käyttäytyvän poikkeuksellisella tavalla. Toisinaan tässä yhteydessä kuvataan myös, että tietäjä on tuolla hetkellä "haltioissaan", kuten seuraavassa esimerkissä:

Silloin kun velho tuli päästämään ja parantamaan, niin se oli hyvin vihaisen näköinen, ja silloin se oli tehokas se hänen työnsä. Sanottiin, että "nyt se on haltioissaan". (Kertoja mainitsi tämän sanan useitakin kertoja ja aina silloin nauroi sille makeasti.) Se oli hurnakan näköinen siinä hommassaan.

(SKS KRA Savo. Teräsvuori, K. 47. 1910.)³⁵

Folkloristi Lotte Tarkka huomioi, että Vienan Karjalassa mitä tahansa loitsua ei sopinut lukea haltioissaan, vaan luontoa käytettiin erityisesti manaustarkoituksessa tautidemoneita vastaan. Loitsija saattoi esimerkiksi aloittaa loitsun erilaisella strategialla, mutta jos tämä ei tuottanut tulosta, saattoi tietäjä muuttaa loitsutekniikkaansa ja nostattaa luontonsa. (Tarkka 2005, 90.) Tämän artikkelin aineistossa on vain harvoja esimerkkejä, jotka viittaisivat loitsun esitystyylin muutokseen kesken kaiken, mutta tällainen tyylin muutos sisältyy Eliel Wartiaisen kuvaukseen loitsimisesta hautausmaalla.³⁶ Kuvauksen alussa mainitaan,

29 SKS KRA Pistojärvi. H. Meriläinen II 1106; SKS KRA Vuonninen. Samuli Paulaharju 22417. 1933.

30 Esim. SKVR VII4 loitsut 1648.

31 SKS KRA Kangasniemi. Oskari Kuitunen b) 2650b). 1935.

32 SKS KRA Kiihtelysvaara. Väinö Puustinen 267. 1906; SKS KRA Vihanti. Lauri Merikallio b) 79. 1909.

33 Esim. SKS KRA Piippola. Lauri Merikallio b) 12. 1909; SKS KRA Vuokkiniemi. Olona Marttini 21. 1911.

34 SKVR VI2 4216.

35 Muita samantapaisia, esim. SKS KRA Savo ja Karjala. Henrik Laitinen b 4) 77. 1865; SKS KRA Vuokkiniemi. I. Marttini b) 1041. 1911; SKS KRA Vuokkiniemi. I. Marttini b) 1042. 1911; SKS KRA Karttula. Juho Oksman 1433. 1937; SKS KRA Kuusamo. Maija Juvas 487. 1934.

36 SKVR VII4 loitsut 1648. Eliel Wartiaisen on julkaissut kyseisen kuvauksen kalmanvihojen parantamisesta teoksessaan Taikamaitten kansaa (Sortavalan Kirjapainon Osakeyhtiö, 1926, sivut 92–95). Tämä kuten useat muutkin Wartiaisen julkaisut ovat hänen Raja-Karjalaan suuntautuneisiin kenttämatkoihin perustuvia muistelmia kansanperinteestä. Vaikka kerronnan sävy on teoksissa kaunokirjallisempi kuin perinnemuisteluissa yleensä, on näitä kuvauksia silti otettu mukaan myös SKVR-kokoelmaan.

että ensimmäiset loitsusanansa tietäjä lausuu ”mahtavasti, samalla kumarrellen kalmistoon päin”, ja tämän jälkeen kertoja puhuu tietäjän ”komakasta” äänestä, joka sitten heikkenee niin, etteivät muut paikallaolijat voi erottaa loitsun sanoja. Kuvaus jatkuu kertomalla hetken hiljaisuudesta, jonka jälkeen ”äkkiä tulee kovana huutona” loitsujen luonnon nostatus -formula. Jälleen tietäjän loitsuääni vaimenee, mutta kertoja esittää loitsun voimistuvan lause lauseelta tietäjän päästessä loitsun manausosioon. Lopuksi loitsija suorastaan karjuu.

Aineistossa ei ole varsinaisesti kuvauksia siitä, kuinka tietäjä tynnyttäisi nousseen luontonsa. Erään esimerkin mukaan tietäjä ei kuitenkaan loitsimisen jälkeisenä päivänä pysty muihin töihin, koska tietäjän työt ovat käyneet niin kovasti hänen luonnolleen.³⁷ Edellä mainitussa Eliel Wartiaisen loitsukuvauksessa käy ilmi, että tietäjä tynnyttelisi nostatettua kalman väkeä ja haltijoita loitsunnan jälkeen, mutta tässäkään yhteydessä ei ilmaista mitään tietäjän oman vimman tynnyttämisestä.

Luontoa ja haltijaa käsittelevä aineisto teorian valossa

Seuraavaksi analysoin edellisessä osassa esiteltyjä aineiston teemoja kognitiivisten teorioiden näkökulmasta. Kahdessa ensimmäisessä osiossa – ”Dualistinen ajattelu” sekä ”Skeemat toisista ihmisistä” – käsittelen niitä kognitiivisia ominaisuuksia, joita Emma Cohen liittää eksekutiivisen henkipossession muotoon. Kolmannessa osiossa ”Tarttumisajattelu” käsittelem puolestani patogeenisen henkipossession muotoon kuuluvia kognitiivisia ominaisuuksia. Tarkastelen sitä, millä tavalla aineistossa mahdollisesti esiintyy viitteitä kunkin kognitiivisen ominaisuuden aktivoitumisesta.

Dualistinen ajattelu

Dualistisella ajattelulla viitataan ihmisen kykyyn erottaa mieli ja ruumis toisistaan erillisiksi asioiksi (esim. Bloom 2004). Emma Cohenin mukaan possessorituaalien kohdalla tämä ilmenee esimerkiksi ajatuksena, että mielen, hengen tai sielun uskotaan voivan olla irrallinen alkuperäisestä ruumiistaan ja voivan siirtyä toiseen ruumiiseen.

Karjalais-suomalaisissa käsityksissä tulkinat ihmisen luonnon tai haltijan ja kehon yhteydestä vaihtelevat. Luonto tai haltija – jonkinlainen henkinen ja mielellinen voima – on tiiviissä yhteydessä ihmisen kehoon erityisesti syntymäluonnosta puhuttaessa (ks. myös Stark 2006, 264; Frog 2019, 247). Käsittelin syntymäluonnosta kertovaa aineistoa aiemmassa analyysiosiossa ”Syntymäluonto ja haltiokas ihminen”. Luonto tai haltiokkuus liittyy ihmisen kehoon esimerkiksi niissä käsityksissä, joiden mukaan naiseksi oletetun tietäjän ruumiissa on miestyypillisiä piirteitä, esimerkiksi runsasta karvoitusta kasvoissa. Myös käsitykset luonnon yhteydestä hampaisiin korostavat luonnon ja kehon yhteyttä: kertomusten mukaan hampaiden suussa syntyminen viittaa kovaan luontoon.

Muutamia aineistoesimerkit – ja erityisesti inkeriläiset ja kannaslaiset loitsuvariaatiot – viittaavat siihen, että ihminen voisi kadottaa syntymäluontonsa. Tätä pidetään jonkinlaisena sairautena. Inkeriläisissä ja kannaslaisissa loitsuissa kadotetun syntymäluonnon etsiminen liittyy erityisesti lapsen yöitkun, pelästymisen tai kateitten parantamiseen. Nämä tautikäsitteet liittyvät usein ajatukseen ihmisen heikentymisestä, joka näkyy myös ruumiin voimissa.

37 SKS KRA Ylikiiminki. Lauri Merikallio b) 127. 1909.

Ajatus syntymäluonnon kadottamisesta viittaa siihen, että kehoa ja luontoa on näissä yhteyksissä voitu käsitellä erillisinä, mutta toisaalta luonnon kadottamisella on juurikin kehollisia seurauksia.

Dualistisen ajattelutavan tutkimuksissa on havaittu, että vaikka ihmiset mieltävätkin helposti esimerkiksi kuolemanjälkeisyyden jonkinlaisena hengen tai mielen jatkumisena ilman ruumista, liittyy kuolemanjälkeisyydenkin mielikuviin joitain kehollisia ominaisuuksia, erityisesti sosiaalsiin suhteisiin liittyvää kehollisuutta. Kuolleen läheisen ajatellaan esimerkiksi aistivan kehollisesti – näkevän ja kuulevan – omaistensa toimintaa ja puhetta (ks. esim. Hodge 2011). Myös intuitiivisiin reinkarnaatiouskomuksiin voi kuulua ajatus siitä, että ihmisessä on jonkinlainen kehollinen merkki (esimerkiksi luomi tai syntymämerkki), jonka avulla aiemmin kuolleen ihmisen sielu voidaan tunnistaa uudessa ihmisessä (White 2016). ”Sielu”, ”henki” tai ”mieli” eivät siis ole täysin kehosta irrallisia konsepteja, vaikka niitä myös eritellään intuitiivisesti. Samankaltaiset huomiot vaikuttavat pätevän myös kuvauksiin syntymäluonnosta: luontoa voidaan ajatella kehosta erillään, mutta erottelu ei ole täysin yksioikoinen.

Luonnon vahvistamisen ajateltiin usein tapahtuvan jonkinlaisten ulkoisten voimien hankkimisen kautta. Käsitellen tätä aiemmassa analyysissä, erityisesti osiossa ”Luonnon ja haltijan vahvistaminen”. Tyypillisimpiä voimia, joilla tietäjä saattoi vahvistaa luontoaan, olivat kalman, ukkosen, kallion tai käärmeen väki. Käsitykset väestä ovat monitulkintaisia, ja vaikka näissä yhteyksissä korostuu ajatus väestä voimana (vrt. väki joukkona olioita), ei väki näissäkään yhteyksissä viittaa täysin persoonattomaan voimaan (ks. esim. Tarkka 2005, 296). Näin ollen voidaan näitäkin voimia käsiteltäessä pohtia dualistisen ajattelun mahdollisuutta: kuinka tiiviisti esimerkiksi kallion väki on yhteydessä materiaaliseen kallioon?

Kaikissa edellä mainituissa väkivoimien hankkimistilanteissa vaikuttaa olevan kyse siitä, että ihminen hankkisi ulkoista väkeä manipuloimalla konkreettisesti kyseisen väen materiaalista puolta tai ainakin olemalla läheisesti läsnä sen kanssa. Tietäjä hakeutuu kallion läheisyyteen tai ukonilman äärelle, koskettelee kalmaan liittyviä asioita tai syö käärmettä. Joissain tapauksissa myös tietäjän luonnon nostatus vaatisi samantapaista kanssakäymistä vahvistavan väen materiaalisuuden kanssa, esimerkiksi luonnon nostatuksessa käärmeen lihaa syömällä. Toisaalta vaikuttaa myös siltä, että tietäjän täytyisi olla tekemisessä ukkosen tai kallion konkreettisten muotojen kanssa vain luontoa hankkiessaan, eikä näiden materiaalisuoksien manipuloimista tarvittaisi enää luontoa nostattaessa esimerkiksi loitsimalla. Näissä tapauksissa vaikuttaa siltä, että väkeä on ainakin jonkin verran herennyt niiden alkuperäisistä materiaalisista muodoistaan tietäjän ruumiiseen tai sen yhteyteen ja täten tietäjän käyttöön. Tällöin ajatus luontoa vahvistavasta väestä ei ole enää yhteydessä materiaan.

Aineistossani esiintyy vaihtelevia käsityksiä luonnon, väen tai jonkinlaisen muun mielellisen hengen yhteydestä materiaaliseen ilmenemismuotoonsa. Tietyissä yhteyksissä dualistinen ajattelu korostuu, toisissa se taas on vähäistä. Variaatio saattaa olla kertojasta, paikalliskulttuurista tai tilaneyhteydestä riippuvaista. Voi siis hyvin olla, että normaalioloissa luonto tai väki käsitettäisiin yhteydessä materiaan tai kehoon, mutta tietyt tilanteet tai asiayhteydet – esimerkiksi sairaustapaukset – provosoivat ajatusta niiden erillisyydestä.

Skeemat toisista ihmisistä

Ihmiset tunnistavat toisiaan erilaisten kognitiivisten ominaisuuksien avulla. Yksi näistä perustuu skeemoihin. Cohenin mukaan henkipoession tulkinta vaatii sitä, että tilannetta todistavat ihmiset tunnistavat possessoidun ihmisen käyttäytyvän epätyypillisesti, tästä ihmisestä muodostetun skeeman vastaisella tavalla, tai tavalla, joka on tyypillinen jollekulle toiselle, esimerkiksi jollekin kyseisessä kulttuuriympäristössä tunnetulle henkiolennolle (Cohen 2007, 150–151).

Tämän tutkimuksen kysymyksenasettelun kannalta oleellinen tarkentava kysymys on, millä tavoin tietäjä käyttäytyy luonnoston tilanteessa verrattuna hänen muuhun käyttökseen, eli onko hänen toimintansa tunnistettavissa hänelle itselleen tyypilliseksi. Aineistossa on kuitenkin – osittain sen rajaukseen liittyvistä syistä – sangen vähän kuvauksia tietäjien käyttäytymisestä muissa kuin rituaalitalanteissa. Yksittäisissä tarinoissa kerrotaan jonkun tietyn tietäjän käyttäytyvän esimerkiksi ylpeästi³⁸ tai tavalla, joka kielii tietäjällä olevan tietoa, jota hänellä ei pitäisi arkijärjen mukaan olla.³⁹ Muutamissa esimerkeissä tietäjiä yleensä kuvataan huonoiksi työmiehiksi.⁴⁰

Vihaisuus, hurjuus, pelottavuus sekä toisaalta myös rohkeus ja pelkäämättömyys ovat kuitenkin teemoja, jotka toistuvat sekä tietäjien rituaaleista että yleisestä tietäjien käytöksestä kerrottaessa. Tietäjäksi haluavan rohkeuden testaamista käsittelen aiemman analyysivaiheen osiossa ”Luonnon ja haltijan vahvistaminen”, kun taas tietäjän hurjaa käytöstä loitsutilanteissa tarkastelen osiossa ”Luonnon ja haltijan aktivoiminen”.

Tietäjän tai luonnokkaan ihmisen rohkeus on ollut yleisesti tunnettu asia. ”Kovaluontoisen” ihmisen on ajateltu olevan niin karski, että hän voi olla tekemisissä esimerkiksi kuolemaan liittyvien asioiden kanssa. Samoin tietäjän vihaisuus liittyy kuvauksiin luonnosta. Tietäjän ei välttämättä väitetä olevan vihainen kovinkaan usein, mutta tietäjän vihaisuus on selkeästi mieleenpainuva asia. Vihaisuus ilmenee hurjistuneena käytöksenä, hyppimisenä ja karjumisena.

Tietäjän vihaisuus on tiiviisti yhteydessä luonnon nostatukseen ja haltioitumiseen, eikä näiden kuvauksissa vaikuta siltä, että tietäjän käyttäytymistä pidettäisiin tässä tapauksessa poikkeuksellisenä toimintana hänelle itselleen. Hurjistunut vihaisuus vaikuttaa kuuluvan tietäjän toimenkuvan skeemaan, vaikka käytös onkin mahdollisesti poikkeavaa verrattuna muiden ihmisten käytökseen samassa yhteisössä. Jotkin esimerkit vihjaavat kuitenkin siihen suuntaan, että tietäjän vihaisuus, hänen kohonnut luontonsa tai haltijansa, ei välttämättä olisi tietäjän hallinnassa, vaan luonto toimisi omin päin.⁴¹ Näissä esimerkeissä tulkinnat tietäjän oman käytöksen ja luonnon vaikutuksen rajoista ovat muuta aineistoa epäselvempiä.

Aineistossa ei ilmaista, että tietäjän haltioitunut käytös muistuttaisi ihmisiä jonkun toisen persoonan, esimerkiksi jonkinlaisen kyseisessä kulttuurissa tunnetun hengen käytöksestä. Tämän aineiston perusteella vaikuttaakin siltä, että haltioituneen ja luontonsa nostaneen

38 SKS KRA Lammi. Tamminen, E. 35. 1886.

39 Esim. SKS KRA Koivisto. Ulla Mannonen 1425. 1936.

40 SKS KRA Ylikiiminki. Lauri Merikallio b) 127. 1909; SKS KRA Karttula. Oksman, Juho. KRK 110:1009.

41 Esim. SKS KRA Joroinen. Kyllikki Sutinen. 443. 1938.

tietäjän ei ole tulkittu olleen jonkin ulkoisen hengen tai persoonan syrjäyttämä hurjistuneissa ekstaasitiloissaan, mutta jonkinlaista kontrollin puutetta on saatettu havaita.

Tarttumisajattelu

Cohenin mukaan intuitiivinen tarttumisajattelu kuuluu patogeeniseen henkipossessiokäsitykseen, johon liittyy tulkinta siitä, että jonkinlainen ulkoinen olemus olisi vallannut ruumiin. Tätä olemusta ei välttämättä tulkita persoonallisena henkenä, vaikka sen saatetaan tulkita ilmentävän joitain persoonallisia ja mielellisiä ominaisuuksia, esimerkiksi tunteita. (Cohen 2008, 114–116, 119–120.)

Karjalais-suomalaisissa käsityksissä mahtavamman luonnon tai haltijan hankkimisesta sekä tämän nostatuksesta esiintyy paljon viitteitä siitä, että jokin toinen olemus – esimerkiksi ulkoinen väki-voima – voisi asettua vahvistamaan ihmisen omaa luontoa. Käsittelen tätä aihetta aiemmin osiossa ”Luonnon ja haltijan vahvistaminen”. Tartunta tapahtuu kosketuksen tai lähietäisyyden kautta. Kaikista intiimein tartuntayhteys lienee kosketuksissa suun kautta, mutta tutkimuksissa on todettu, että myös lyhytaikaisempi tai kevyempi kosketus voi aktivoida intuitiivista tarttumisajattelua (ks. esim. Nemeroff ja Rozin 2000, 7–16).

Useimmiten väen hankinnan tai tartunnan ei kerrota syrjäyttävän ihmisen omaa luontoa. Suurin osa aihetta käsittelevästä aineistosta viittaa siihen, että tartunnan kautta ihminen saisi oman luontonsa yhteyteen jotain lisää. Tilanne voi muistuttaa taudin tarttumista tai tautidemonin asettumista kehoon: muuttuuhan tietäjän käytös hyvin pelottavaksi tämän nostattaessa luontonsa ja aktivoidessa ulkoa saadut väkivoimat. Toisaalta tulkinta väkivoimien tartumisesta ei kuitenkaan ole yksiselitteisen kielteinen, vaan tällainen tartutettu luonto on joillekuille jopa tavoiteltava asia.

Patogeenisessa henkipossessiossa voidaan tulkita, että ulkoinen olemus tuo ihmisen persoonaan ja käytökseen uusia, ylimääräisiä asioita, esimerkiksi tautidemonille tyypillisiä käytöksen piirteitä. Myös rituaalikeinoin hankitun väen voidaan ajatella tuovan ihmiselle tiettyjä ominaisuuksia, jotka määrittävät erityisesti väen alkuperäistä lähdettä. Kalman väkeä pidetään vaarallisena, mahtavana ja sairastuttavana voimana. Kallio on kova ja kovuutensa kautta se voi olla sekä vahingoittava että suojaava. Ukkosta pidetään hurjana voimana, joka voi tarvittaessa tehdä tuhoja. Käärmeellä puolestaan on vihansa, myrkkynsä, sekä yhteys tuonpuoleiseen. Kaikki nämä ominaisuudet ovat yhdistettävissä myös tyypillisiin tietäjistä käytettyihin kuvauksiin, ja ne ovat ominaisuuksia, joita tietäjillä odotettiin olevan.

Karjalais-suomalaisissa luontoa ja sen nostatusta käsittelevissä aineistoissa intuitiivinen tarttumisajattelu esiintyy selkeämmin kuin muut Cohenin esittämät kognitiiviset ominaisuudet, joilla nähdään olevan yhteys henkipossesiotulkintoihin. Tarttumisajattelu liittyy kuitenkin nimenomaan eri väkivoimien avulla vahvistettuun luontoon mutta ei esimerkiksi syntymästään vahvaluontoisen ihmisen haltioitumiseen.

Yhteenveto ja johtopäätökset

Tässä artikkelissa olen tarkastellut – Anna-Leena Siikalan esittämän siperialainen šamanismi -vertailun inspiroimana – tietäjän luonnon nostatusta ja haltioitumista henkipossesioon liitettyjen kognitiivisten ominaisuuksien näkökulmasta. Tavoitteenani on ollut eritellä Siikalaa

tarkemmin, minkälainen luonnon tai haltijan käsitys luonnon nostatuksen kuvauksissa esiin-tyy, ja miten tämä on suhteessa ajatukseen ihmisen kehon possessoi- vasta hengestä.

Jotta voisin verrata luonnon nostatusta mahdollisimman universaaleihin käsityksiin henki- possessiosta, olen valinnut tarkastella aihetta Emma Cohenin tekemän, kognitiiviseen psy- kologiaan perustuvan jaottelun mukaisesti. Näin ollen olen tarkastellut erityisesti dualistisen ajattelun, ihmisten tunnistamiseen liittyvän skeemoihin perustuvan ajattelun sekä intuitiivi- sen tarttumisajattelun mahdollisia ilmenemismuotoja aineistossa. Kaksi ensimmäistä liittyy Cohenin mukaan eksekutiiviseen henkipossession muotoon, kolmas patogeeniseen.

Analyysini perusteella vaikuttaa siltä, että tietäjän luonnon nostatusta ja haltioitumista ei yleensä koettu eksekutiivisen henkipossession muodossa. Aineistossa ei ole sellaisia suoria kuvauksia, jotka viittaisivat jonkinlaisen persoonallisen hengen läsnäoloon tietäjän kehossa, eli vaikuttaa siltä, että aineiston kertojat eivät tietoisesti tulkinneet tietäjän olevan possessoi- tunut. Ihmisen oma luonto on käsitetty pääsääntöisesti synnynnäisenä ja kehoon sidoksissa olevana asiana eikä kehon ulkoisena henkenä. Eksekutiiviseen henkipossession liittävät kognitiiviset ajattelumallit – dualistinen ajattelu ja persoonan tunnistaminen muuttuneeksi – eivät esiinny tässä aineistossa erityisen vahvasti, vaikka niistä onkin joitakin viitteitä. Näin ollen en pidä todennäköisenä, että kertojat olisivat kovin usein edes tiedostamattomam- malla ajattelun tasolla tulkinneet luonnon nostatusta eksekutiivisen henkipossession kaltai- seksi ilmiöksi.

Tietäjän luonnon nostatus vertautuu paremmin patogeeniseen henkipossession. Erilais- ten ulkoisten väkien ei useinkaan koettu syrjäyttävän tietäjän omaa olemusta, luontoa, vaan ennemminkin vahvistavan sitä. Tulkintani mukaan ajatus erilaisten olemusten tarttumisesta ja vaikutuksesta tietäjän käyttäytymiseen – ajatus patogeenisestä possessiosta – ilmenee aineistossa sekä eksplisiittisesti että implisiittisesti. Patogeenisen henkipossession tulkinnan taustalla vaikuttava intuitiivinen tarttumisajattelu ilmenee aineistossa niin selkeästi, että oletettavasti moni kertoja on myös jokseenkin tietoisesti ajatellut eri väkien tartuntapossession liittyvän tietäjän luonnon nostatukseen. Patogeeninen henkipossession muoto liit- tyä kuitenkin vain väkivoimin vahvistettuun luontoon. Sellainen luonnon nostatus, jonka on ajateltu perustuvan vain ihmisen synnynnäiseen luontoon, on siis mahdollisesti käsitelty toisenlaisin kognitiivisin keinoin, jotka eivät liity kumpaankaan Cohenin esittämään henki- possession muotoon.

Artikkelini täsmentää Siikalan tekemää vertailua esittämällä, että tietäjän luonnon nosta- tusta ja haltioitumista on voitu tulkita tietynlaisena – Cohenin termein patogeenisena – hen- kipossession kaltaisena tilana, mutta aina tämä ei ole ollut yksiselitteistä. Tutkimukseni tuo lisävaloa Siikalan esittämän vertailun arviointiin sekä ylipäätään 1800-luvun ja 1900-luvun alun karjalais-suomalaisen luonto- ja haltijakäsitysten arviointiin.

Aineiston kuvaukset ihmisen luonnosta, haltijasta ja näiden ominaisuuksista ovat varioivia. 1800–1900-lukujen vaihteen karjalais-suomalainen käsitys luonnosta ei ollut yhtenäinen tai yhtenäisen tahon ohjaama. Eri ihmiset ovat tulkinneet ihmisen luontoa ja haltijaa eri tavoin. Johtopäätökseni perustuvat isoon osaan aineistosta tekemääni tulkintaan, mutta en silti esitä, että tästä käsityksestä poikkeavat aineistoesimerkit tai tulkinnat olisivat vääriä – niillä on vain vähemmän suosiota, eivätkä ne ole olleet kulttuurissa yhtä jaettuina käsityksiä.

Tässä artikkelissa olen keskittynyt proosamuotoisiin luonnon nostatuksen kuvauksiin, joiden kertojina ovat suurimmaksi osaksi olleet maallikot, jotka eivät itse ole loitsineet tai nostattaneet luontoaan. Jatkotutkimuksen kannalta olisi mielenkiintoista tarkastella tietäjien, heidän esittämiensä loitsurunojen ja näissä esiintyvän myyttisen tiedon näkökulmaa luontoon ja sen nostatukseen.

Lisäksi ihmisen luontoon ja eri väkiin liittyviä kuvauksia voisi tarkastella myös muiden kognitiivisten ominaisuuksien näkökulmasta. Toisenlaisilla näkökulmilla – esimerkiksi intuitiivisen olemusajattelun teoriaa soveltaen (esim. Gelman 2003) – voitaisiin mahdollisesti selittää tarkemmin vaikkapa syntymäluonnon nostatukseen liittyviä ajattelu- ja tulkintatapoja. Kaiken kaikkiaan jatkotutkimus aiheesta voisi syventää tietämystä ihmisen luonto- ja haltija -käsitksistä paljonkin.

Tutkimusaineistot

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, perinteen ja nykykulttuurin kokoelma. Uskomustarinat-kortisto ja Kansanusko-kortisto.

Suomen Kansan Vanhat Runot -tietokanta. <https://skvr.fi/>. Luettu 19.2.2024.

Kirjallisuus

Argo, Jennifer J., Darren W. Dahl ja Andrea C. Morales. 2008. "Positive Consumer Contagion: Responses to Attractive Others in a Retail Context." *Journal of Marketing Research* 45(6): 690–701. <https://doi.org/10.1509/jmkr.45.6.690>.

Bauman, Richard. (1977) 1984. *Verbal Art as Performance*, with supplementary essays by Barbara A. Babcock [and others]. Prospect Heights, Ill.: Waveland Press.

Bloom, Paul. 2004. *Descartes' Baby: How the Science of Child Development Explains What Makes Us Human*. New York: Basic Books.

Bourguignon, Erika. 1976. *Possession*, Chandler & Sharp Series in Cross-cultural Themes. San Francisco: Chandler & Sharp Publishers.

Cohen, Emma. 2007. *The Mind Possessed: The Cognition of Spirit Possession in an Afro-Brazilian Religious Tradition*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195323351.001.0001>.

Cohen, Emma. 2008. "What is Spirit Possession? Defining, Comparing, and Explaining Two Possession Forms." *Ethnos: Journal of Anthropology* 73(1): 101–126. <https://doi.org/10.1080/00141840801927558>.

Cohen, Emma ja Justin L. Barrett. 2008. "Conceptualizing Spirit Possession: Ethnographic and Experimental Evidence." *Ethos* 36(2): 246–267. <https://doi.org/10.1111/j.1548-1352.2008.00013.x>.

Cohen, Emma, Emily Burdett, Nicola Knight ja Justin Barrett. 2011. "Cross-Cultural Similarities and Differences in Person-Body Reasoning: Experimental Evidence From the UK and Brazilian Amazon." *Cognitive Science* 35(7): 1282–1304. <https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2011.01172.x>.

- Eysenck, Michael W. 2015. "Semantic Memory and Stored Knowledge." Teoksessa *Memory*, toinen painos, toimittaneet Alan Baddeley, Michael W. Eysenck ja Michael C. Anderson, 165–193. Lontoo ja New York: Psychology Press.
- Frog. 2019. "O Berserkr Escandinavo, O Tietäjä Fino-Carelano E Uma História de Tecnologias Rituais." Kääntänyt Victor Hugo Sampaio Alves. *Scandia: Journal of Medieval Norse Studies* 2: 232–287.
- Frog. 2020. "Practice-Bound Variation in Cosmology? A Case Study of Movement between Worlds in Finno-Karelian Traditions." Teoksessa *Between the Worlds. Contexts, Sources, and Analogues of Scandinavian Otherworld Journeys*, toimittaneet Matthias Egeler ja Wilhelm Heizmann, 566–690. Berliini: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110624663-018>.
- Gelman, Susan A. 2003. *The Essential Child. Origins of Essentialism in Everyday Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilovich, Thomas, Dale Griffin ja Daniel Kahneman, toim. 2002. *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haavio, Martti. (1967) 2019. *Suomalainen mytologia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Harva, Uno. (1948) 2019. *Suomalaisten muinaisusko*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hodge, K. Mitch. 2011. "On Imagining the Afterlife." *Journal of Cognition and Culture* 11(3–4): 367–389. <https://doi.org/10.1163/156853711X591305>.
- Issakainen, Tenka. 2012. *Tavallista Taikuutta: Tulkinta suomalaisten taikojen merkityksistä Mikko Koljosen osaamisen valossa*. Väitöskirjatutkimus. Turun yliopisto.
- Jauhiainen, Marjatta. 1999. *Suomalaiset uskomustarinat: Tyypit ja motiivit*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jokinen, Laura. 1960. "Suomen kielen maaginen viha." *Sananjalka* 2: 78–95. <https://doi.org/10.30673/sja.86236>.
- Kohonen, Siria. 2020. "The Wraths of Fire: Contagion Heuristic and Intuitive Personification Processes in Early Modern Finnish-Karelian Conceptions of Illness." *Journal for the Cognitive Science of Religion* 5(2): 166–186. <https://doi.org/10.1558/jcsr.41026>.
- Kohonen, Siria ja Tuukka Karlsson. Tulossa. "Suomalais-karjalainen loitsurituuali 1800–1900-lukujen vaihteessa – Maallikoiden ja tietäjien näkökulmien uudelleentarkastelua." Teoksessa *Magian ulottuvuudet*, toimittaneet Karolina Kouvola, Sonja Hukantaival, Tiina Mahlamäki ja Aleks Moine. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koski, Kaarina. 2008. "Uskomustarinoiden estetiikkaa." Teoksessa *Kansanestetiikka*. Kalevalaseuran vuosikirja 87, toimittaneet Seppo Knuutila ja Ulla Piela, 271–288. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koski, Kaarina. 2011. *Kuoleman voimat: Kirkonväki suomalaisessa uskomusperinteessä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuusela, Tommy. 2022. "Initiation by White Snake and the Acquisition of Supernatural Knowledge." *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 74: 153–169. <https://doi.org/10.7146/rt.v74i.132097>.
- McCauley, Robert N. 2011. *Why Religion Is Natural and Science Is Not*. Oxford: Oxford University Press.
- Nemeroff, Carol ja Paul Rozin. 2000. "The Makings of the Magical Mind: The Nature and Function of Sympathetic Magical Thinking." Teoksessa *Imagining the Impossible: Magical, Scientific, and Religious Thinking in Children*, toimittaneet Karl S. Rosengren, Carl N. Johnson ja Paul L. Harris, 1–34. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511571381.002>.

- Newman, George E., Gil Diesendruck ja Paul Bloom. 2011. "Celebrity Contagion and the Value of Objects." *Journal of Consumer Research* 38(2): 215–228. <https://doi.org/10.1086/658999>.
- Richert, Rebekah ja Kirsten Lesage. 2019. "Do People Think the Soul Is Separate from the Body and the Mind?" Teoksessa *The Cognitive Science of Religion: A Methodological Introduction to Key Empirical Studies*, toimittaneet D. Jason Slone ja William W. McCorkle Jr., 55–62. Lontoo: Bloomsbury. <https://doi.org/10.5040/9781350033726.ch-006>.
- Rozin, Paul ja Carol Nemeroff. 2002. "Sympathetic Magical Thinking: The Contagion and Similarity 'Heuristics'." Teoksessa *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgement*, toimittaneet Thomas Gilovich, Dale Griffin ja Daniel Kahneman, 201–216. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808098.013>.
- Siikala, Anna-Leena. 1992. *Suomalainen šamanismi: Mielikuvien historiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stanovich, Keith E. 2011. *Rationality and the Reflective Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Stark, Laura. 2006. *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern, Rural Finland*, FF Communications 290. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Stark, Laura. 2012. "Gender, Sexuality and the Supernatural. Finnish Oral-Traditional Sources." Teoksessa *More than Mythology: Narratives, Ritual Practices and Regional Distribution in Pre-Christian Scandinavian Religions*, toimittaneet Catharina Raudvere ja Jens Peter Schjødt, 153–183. Lund: Nordic Academic Press. <https://doi.org/10.2307/ji.919482.9>.
- Suomen Etymologinen Sanakirja (SES)*. 2023. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72. Kotus. Luettu 10.1.2024. <https://kaino.kotus.fi/ses/>.
- Tarkka, Lotte. 2005. *Rajarahvaan laulu: Tutkimus Vuokkiniemen kalevalamittaisesta runokulttuurista 1821–1921*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- White, Claire. 2016. "Cross-cultural Similarities in Reasoning about Personal Continuity in Reincarnation: Evidence from South India." *Religion, Brain, and Behavior* 6(2): 130–153. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2015.1014061>.
- White, Claire. 2021. *An Introduction to the Cognitive Science of Religion. Connecting Evolution, Brain, Cognition, and Culture*. Lontoo: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351010979>.

FT Siria Kohonen on folkloristiikan tutkijatohtori Helsingin yliopistossa. Hän on kiinnostunut erityisesti ihmismielen ja kehollisuuden teemoista historiallisen ja nykypäivän magian konteksteissa.